

**В. О. Туляков,**

докт. юрид. наук, професор,  
віце-президент, проректор  
Національного університету  
«Одеська юридична академія»,  
суддя ad hoc Європейського суду з  
прав людини, член-кореспондент  
НАПрН України

**ЛЕОНІД БАГРІЙ-ШАХМАТОВ:  
ВЧЕНИЙ, ВЧИТЕЛЬ, ГРОМАДЯНИН**

У грудні 2017 р. виповнилося 90 років з дня народження заслуженого діяча науки і техніки України, доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри кримінального права, процесу та криміналістики (1980–1997) Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова, завідувача кафедри кримінального права Одеської національної юридичної академії (1997–2000), завідувача кафедрою кримінального та адміністративного права і проректора з навчально-методичної роботи в галузі правознавства Одеського національного морського університету (2000–2009).

Леонід Васильович Багрій-Шахматов народився 27 грудня 1927 р. у м. Одесі. Був учасником Другої світової війни, інвалідом війни 2-ї групи. У 1945 р. наказом Верховного Головнокомандуючого Збройних Сил СРСР № 372 Л. В. Багрій-Шахматову була оголошена подяка за умілі бойові дії. Нагороджений орденами Вітчизняної війни I та II ступеня, орденом Богдана Хмельницького, медалями «За бойові заслуги», «За оборону Севастополя», «За оборону Кавказу», «За перемогу над Німеччиною», «За перемогу над Японією».

Учений був почесним членом (академіком) Національної академії наук Грузії, почесним доктором Міжнародного незалежного університету Молдови, академіком Української академії наук, персональним членом Міжнарод-

ної асоціації кримінального права. З лютого 2002 р. – старший інспектор Української секції Міжнародної поліції (Інтерполу).

Леонід Васильович опублікував близько 600 наукових і науково-методичних робіт, серед яких 13 монографій, два коментарі до законодавства, 6 підручників і навчальних посібників, 12 текстів курсів лекцій тощо. Він створив наукову школу фахівців у галузі кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права. Під керівництвом вченого захистили дисертації 86 кандидатів наук, з яких 12 стали професорами.

Леонід Васильович Багрій-Шахматов помер 12 вересня 2009 р., був похований у м. Одесі.

Сухі слова біографії – і ціле життя... Вчені, що живуть біля моря чи виростили там – особливі. Це пов'язано з іншим відчуттям природи, ентропією енергій та фонтанами любові. Це дає їм бачення сили, яка є іншою, ніж системні зв'язки у кам'яних джунглях чи виклики наративів Інтернету сьогодення. Леоніду Васильовичу були притаманні одеський шарм та вміння бачити те, що за горизонтом, що непомітно іншим, течії та рифи, скелі та хвилі; та вміння оцінювати й чітко реагувати на зміни обставин.

Ірвінг Стоун назвав Джека Лондона моряком у сідлі. Леонід Багрій-Шахматов був моряком у житті, стоячи за кафедрою чи з вудкою на річці, на науковій конференції чи дружній зустрічі. Він був світлий та відкритий. У ньому поєднувалися аристократ духу та босяк з одеських вулиць, веселий студент-фронтвик першої післявоєнної кримінальної фуркації юрфаку Одеського університету та суворий полковник МВС.

Кажуть, що море не прощає помилок. Справжній моряк усе життя буде ним залишатися, бо він бачив море, дихав його повітрям, дивився в очі бурі. Риси моряка проявилися в адміністративній, викладацькій, науковій діяльності Леоніда Васильовича.

Пам'ятаю вересень 1980 р., коли він вперше увійшов до нашої аудиторії. Білизна сорочки, манжет, магія бездоганно вив'язаної краватки та хустки

у кишені, і вступ до аристократії права – царини норм та підвалин державного примусу: оповідання про долю та розвиток кримінального права як у нормі, так і в особах, які створювали історію кримінально-правової доктрини, формували демократичні платформи сучасного буття кримінально-правових реалій. Ми йшли за І. Носем та М. Стручковим, Б. Утевським та А. Ременсоном, В. Кудрявцевим та Н. Кузнецовою, В. Сташисом та М. Бажановим. Ми йшли за історією його життя та його історією розвитку кримінально-правової догми. Ми йшли, «стоячи на плечах гігантів»...

У нього був унікальний науковий дар. Він бачив майбутнє. Так, кандидатська робота, присвячена участі громадськості в діяльності кримінально-виконавчих установ, реалізується у системах пробації та громадського контролю сьогодні. Ідеологія теоретичних основ класифікації покарань, що описана в його докторській дисертації, набуває відображення у наукових розвідках категорії кримінального проступку та соціальних реакцій на кримінальне правопорушення. Саме роботи Л. В. Багрія-Шахматова стали основою формування новітніх підходів до характеристики кримінальних правовідносин, концепту кримінального правопорушення та реакції суспільства на нього у вигляді диференційованих за ступенем нормативного вираження та динамічної характеристики форм реалізації кримінальної відповідальності.

Цілий пласт нових робіт та ідей пов'язаний із розробленою Л. В. Багрієм-Шахматовим концепцією кримінальної відповідальності як правовідносин, спрямованих на застосування засобів кримінально-правового впливу<sup>1</sup>.

Я пам'ятаю, як він шанував наукову думку, пам'ятаю його ставлення до молоді, до юристів-початківців.

Кожне слово має бути вираженим. Кожна думка має право на існування. Тим більше у сфері кримінальної відповідальності. Відомо і традиційно зрозуміло, що захист суспільства від злочинців має здійснюватися за допомо-

---

<sup>1</sup> Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание. Минск, 1976. С. 23, 27.

гою застосування до останніх жорстких і невідворотних покарань. Відповідні зміни у суспільній свідомості висунули на перший план проблему «юстиції причетних», у межах якої доля потерпілого посідає центральне місце. Згідно з цим підходом ідея взаємної відповідальності громадянина і держави реалізується тоді і остільки, коли і оскільки держава не просто захищає громадян системою правових приписів-регуляторів, але і несе відповідальність, якщо хто-небудь такі приписи порушив.

Нарешті, наявність інституту посередників між потерпілим і злочинцем, людей, чийм основним зайняттям є «роздача болю» (Н. Крісті), будучи настільки затребуваною в епоху абсолютизму і наступні століття, виявилася не зовсім потрібною чи навіть неузгодженою із природними правами окремих індивідів у XXI ст. Саме це виявило державно-суспільні форми реалізації відповідальності, про які писав Л. В. Багрій-Шахматов ще у 1976 р.

Система правосуддя буксує, суди переповнені справами, правоохоронні органи незалежно від рівня злочинності завжди працюють на межі можливого, зростає рівень призонізації населення.

У цих умовах виникає третя сила – рух, спрямований на необхідність самостійного відправлення правосуддя, на легалізацію самосудів і обмеження застосування норм кримінального права як єдиного регулятора системи найнебезпечніших девіацій (аболіціонізму). Це підтверджується ефектом революційних діянь. Дисфункції соціальних інститутів у сфері забезпечення природних прав і свобод людини і громадянина є каталізаторами активації права на повстання та легалізації самосуду, суспільної люстрації.

*В умовах стагнації застосування пунітивного підходу забезпечує стабільність існування влади. Розвиток потребує використання гуманістичних елементів кримінально-правової регуляції.*

Насправді жоден із цих підходів не існує у чистому вигляді. Звідси і принцип свободи волі класичної школи Ч. Беккарія та І. Бентама, і шанований на пострадянському просторі економічний детермінізм К. Маркса і його

послідовників, і психоаналіз З. Фрейда, і багатовекторний підхід Ч. Ломброзо є ні чим іншим, як спробою певним чином абсолютизувати знайдені певні закономірності проявів соціуму у кримінально-правових реаліях. Панівна соціальна теорія набуває визначення у відповідних кримінально-правових нормах. За таких умов ми спроможні описати співвідношення кримінально-правових заборон з іншими нормами, визначити буття кримінально-правової норми як у сфері права, так і закону з урахуванням панівної соціальної теорії та лише стосовно поточного історичного моменту.

Найяскравіше це проявляється в існуючих концептах кримінальної відповідальності як правовідносин, сутності та ролі диференціації відповідальності та кримінальних покарань, особливостей класифікації системи покарань та інших кримінально-правових заходів, диференціації й індивідуалізації покарань та участі громадськості у діяльності із профілактики правопорушень. І, слід зазначити, що саме ці проблеми були ядром наукового пошуку Леоніда Васильовича Багрія-Шахматова десятиріччя тому.

Зазначимо лише низку абсолютно новаторських ідей Вчителя, які пережили свій час. До них належать такі.

1. Розвиток аболіціонізму за часів панування класичного підходу у теорії кримінально-виконавчого права (тези кандидатської дисертації, що була присвячена ролі громадськості у діяльності кримінально-виконавчих установ, первісним характеристикам державно-суспільного впливу на злочинність).

2. Розвиток теорії класифікації покарань та інших кримінально-правових заходів (тези докторської дисертації), що виступає передумовою сучасних теорій багатоколійної системи кримінального впливу (теорія інших кримінально-правових заходів).

3. Розвиток теорії та філософії кримінальної відповідальності у контексті первісних та секундарних кримінальних правовідносин та системи заходів впливу на правопорушника, що виступив передумовою сучасного ши-

рокого підходу до поняття кримінального правопорушення з позиції тлумачення сенсу останнього Європейським судом з прав людини.

4. Розвиток ідей антропологізації кримінальної юриспруденції з постановкою питання про необхідність застосування специфічних заходів кримінально-правового впливу щодо особливих категорій злочинців.

На це була спрямована його експертна та наукова діяльність, законотворча активність його послідовників та учнів. Відомо, що Одеська кримінально-правова школа виходить із констатації необхідності існування єдиного Кримінального кодексу, в якому кримінальні правопорушення (злочини та проступки) відрізнялися за ступенем тяжкості та заходами кримінально-правового реагування. Злочинам кореспондували би покарання, кримінальним проступкам – кримінальні стягнення. При чому Кримінальний кодекс нового типу як «негативна конституція країни» має передбачати відповідальність виключно за «природні» злочини, злочини, сутність яких витікає не з системного доктринального аналізу суспільної небезпеки діяння, а з логіки захисту конституційних принципів, чи як записано в Конвенції про захист прав людини та основних свобод, – «загальних принципів права, що визнані цивілізованими країнами» (ч. 2. ст. 7 Європейської конвенції з захисту основних прав громадян та фундаментальних свобод). Безумовно, це наголошує на новому вирішенні питання сутності і характеристик кримінальної відповідальності та форм її реалізації, кримінально-правових відносин та їх суб'єктів, та ін.

Слідом за ідеями Л. В. Багрій-Шахматова щодо диверсифікації форм реалізації кримінальної відповідальності, можемо констатувати, що розмивання кримінально-правових сенсів у державних (квазі-кримінальна відповідальність) та державно-суспільних дисциплінарних практиках (люстрація, самосуди), кореспондує аномії, правовому нігілізму пересічного населення у мережевому спілкуванні та комунікаціях.

У сучасних умовах розвитку суспільства як актуальну визначено проблему сингулярності у кримінальному праві, тобто існування стану, за яким імперативний концепт публічно-правового захисту прав та свобод фізичних та юридичних осіб, громади, держави може бути вщент порушеним (нейтралізованим) за допомогою розповсюдження диспозитивної приватності паралельного регулювання кримінально-правових конфліктів не шляхом медіаційних процедур, а шляхом формування особистісних правил реагування на кримінально-правові заборони.

За умов мережевої глобалізації стан сингулярності, поширюючись у гібридних формах нормосвідомості, стає все більш популярним, емоційно близьким, несуперечливим та економічно необхідним. Кримінальне право як природне право злочину та покарання розмивається в ентропії сенсів як з боку держави, так і з боку громадян та суспільства. При системній кризі у суспільстві кримінально-правова заборона є ідеологічною фікцією, кримінально-правове реагування на посягання на особисту, соціальну, суспільну чи державну безпеку, встановлені кримінальним законом, – явищем.

Проблематика системи кримінально-правових «заборон» є насправді системою дозволів для застосування правоохоронними органами відповідних заходів державного примусу за діяння, передбачені кримінальним законом. Тобто насамперед *Кримінальний кодекс є системою дозволів та умов застосування публічної кари за поведінку, передбачену у ньому*. Зміст кримінального права частково може бути вираженим у сукупності прав та обов'язків представників держави карати суб'єктів злочину за скоєння діянь, передбачених у законі. Кримінально-правова норма – це текст, елемент культурного осередку, який, будучи визнаний державою, має бути певним чином інтерпретованим та інтеріоризованим у свідомості фахівців та громадян, відтворюючи відповідне правило поведінки, підкріплене відповідною санкцією.

З цього боку змінюється погляд на характеристики учасників кримінальних правовідносин: держава в особі її органів, що повинні захистити без-

пеку громадян, та у разі неможливості знайти та покарати злочинця, та повністю або частково компенсувати шкоду потерпілим; злочинець, потерпілий від злочину, треті особи та їх роль у механізмі кримінально-правового регулювання, – усі ці особи, їх правовий стан та кримінально-правові обов'язки мають набути відображення у характеристиках форм реалізації та сутності кримінальної відповідальності. Слід також не тільки в доктрині, але й у чинному законодавстві чітко визначити: порядок і межі, загальні засади притягнення до кримінальної відповідальності; непритягнення до кримінальної відповідальності; звільнення від кримінальної відповідальності; звільнення від покарання та його застосування; виключення кримінальної відповідальності та інших кримінально-правових заходів; призначення покарання; призначення інших заходів; інші (похідні) форми реалізації кримінальної відповідальності (судимість, адміністративний нагляд); державно-суспільні форми реалізації (люстрація, інші правообмеження); адміністративні, дисциплінарні та міжнародні практики на основі матриці оцінок учасників кримінальних правовідносин.

*Звідси кримінальна відповідальність має бути визнаною як сукупність правовідносин між державою, правопорушником, потерпілою особою та третіми особами (громадянське суспільство) у зв'язку і з приводу скоєння злочину.*

Держава відповідальна за безпеку та порушення прав та майнового стану потерпілих (кримінально-правова реституція) разом із пошуком, осудом покаранням і ресоціалізацію кримінальних правопорушників; правопорушник підлягає індивідуальним заходам кримінально-правового впливу відповідно до вироку суду та зобов'язаний компенсувати шкоду потерпілому, державі та третім особам, пов'язану зі скоєнням злочину; потерпілі зобов'язані прийняти активну участь у забезпеченні діалогу (компромісу) та індивідуалізації покарання правопорушнику, треті особи та цивільне суспільство забезпечують соціальний контроль за діяльністю держави та подальшою



ресоціалізацію правопорушника. Саме ця сукупність прав і обов'язків учасників кримінальної відповідальності є сенсом останньої.

Каральна сутність покарання кореспондує безпековій практиці з боку держави, оскільки саме незабезпечення безпеки є центральним сенсом зловживання правом на сучасному етапі. Захист прав потерпілої особи та права на справедливий суд кримінального правопорушника – обов'язком та контрольною функцією громадянського суспільства.

Свого часу саме ідеї Л. В. Багрія-Шахматова надали суттєвий поштовх формуванню нових доктринальних підходів у кримінальному та кримінально-виконавчому праві сучасності у працях його учнів та послідовників. Але є ще багато інших, які чекають свого часу та переосмислення у ланках формування сучасної кримінально-правової теорії незалежної України. Безумовно, усе це потребує відповідного наукового аналізу та встановлення можливостей його використання для гармонізації кримінально-правових заборон із характеристиками сучасного суспільства. Саме у цьому нам допомагає наукова спадщина нашого вчителя – доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Леоніда Васильовича Багрій-Шахматова.